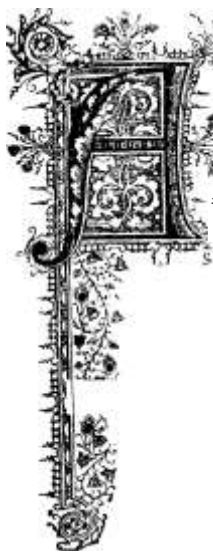

TISZA ISTVÁN IFJÚKORI
LEVELEI

ÍRTA: SZENTPÉTERI KUN BÉLA

Z 1922. ÉVI Tisza-évkönyvből ismeretes Tisza István első politikai levele, melyet 1876 május 21-én írt Lovassy Ferenchez. Ez a tizenötésztendős ifjútól származó levél olyan világos ítélőképességet, komoly olvasottságot, határozott # nézeteket, szabatos előadásmódot és nyugodt önérzetet mutat, aminőt diplomás felnőtt embereknel is ritkán lehet így együtt találni. Ez az egy levél magában elég arra, hogy érdeklődést keltsen Tisza István egyéb fiatalkori levelei iránt.

Debrecenben ez ifjúkori levelek közül elég sokat ismerünk. Itt élt egykori nevelője, Géresi Kálmán és egyik legbizalmasabb barátja, volt iskolatársa, Tóth István,, akikkel levelezése gyermekkorában kezdődik és csak halálával szűnik meg. A Tóth Istvánhoz írt levelei most már az örökösök jóvoltából egyetemünk tulajdonában vannak s Tisza István-ereklyegyűjteményünk becses darabjait alkotják. A Géresihez írott leveleket az azokat kegyelettel őriző özv. Géresi Kálmánné úrnő szíves engedelmével használhattam.

Mind a két címzett nagyon közel állt a Tisza István szívéhez. Géresi Kálmánról és Tisza Istvánhoz való viszonyáról Kardos Albert szép és hű ismertetést írt az 1922-i Tisza-évi szemmel láthatóan nagy hatással volt a serdülő Tisza István egyéniségének fejlődésére. Gimnazista korában még a betűvetése is emlékeztet a Géresiére. Ennek a nagy hatásnak bizonyossága a Lovassyhoz írt levél is, mert Géresi minden ismerője tudja, hogy ő Széchenyi, Deák és Kossuth felől a Tisza István első politikai levelében nyilvánított, akkor még igen népszerűtlen felfogást következetesen vallotta; az ezen felfogást megerősítő olvasmányokra is alighanem ő hívta fel érdeklődő tanítványa figyelmét. Az is sokat mond, hogy Tisza István, aki férfi társainak bókolni nem szeretett s nem is igen tudott, Géresivel szemben sohasem feledkezett el a mester iránti tisz-

telet megadásáról. A viszony közöttük az idők folyamán természetesen teljesen átalakul. Akis diáknak a tekintélyes tanár előtti tartózkodó, a tények lehetőén szabatos és illedelmes elmondására törekvő hangját mind bensőségebb s bizalmasabb tónus váltja fel, mely aztán, az önkéntesi évet követő időben, egészen barátiává lesz.¹ Azonban bármennyire kedélyes és itt-ott dévajkodó a hang (– a sör, a töltöttkáposzta, a tarok emlegetésével, aztán: ne félj, nem viszlek korcsolyázni –) amit a levelekben használ, legmagasabbra emelkedése idején is maga felett állónak tiszteli Géresit s leveleit mindvégig, mint „hálás tanítvány” írja alá.²

Tóth István egy tekintélyes, vagyonos és nagy intelligenciájú debreceni asztalosmester fia volt, ki 1857-ben született és így Tisza Istvánnál négy évvel idősebb volt. Erre a különbségre váltig van is tréfás célzás a levelekben. Közöttük a barátság akkor kezdődik, amikor Tisza István nyilvános tanulónak jön Debrecenbe, a hetedik gimnáziumi osztályba, 1873-ban. Két évig tanultak együtt az 1875-ben letett érettségi vizsgálatig, azután Tisza joghallgató lett, Tóth pedig technikusnak ment Bécsbe. Innentől fogva csak szünidőben találkoztak, amikor ugyanis Tóth István majd minden évben töltött pár hetet Geszten, – meg az 1880-ban kezdett önkéntesi év alatt. Ezt ugyanis mind a ketten Debrecenben töltötték, bár nem ugyanazon fegyvernemnél. Tisza István köztudomás szerint a kettős honvédhuszároknál szolgált, Tóth István pedig – mint Tisza tréfás sajnálkozással írja neki – bakává degradálta magát. Azonban a nemes lelkek között az ifjúkorban kezdődött barátságok természete szerint az övök is válhatatlan kapcsolatot hozott létre a később beállt távolság mellett is. Tóth István 1881-től 1926-ban bekövetkezett haláláig Debrecenben élt, mint elismert kiváló építővállalkozó, aki egyebek közt a tudományegyetemi klinikák építésének vállalatában is egyik társ volt. Jelentékeny részt vett a városi önkormányzati életben, ahol szava mindig súllyal bírt. Ám a zömök, kissé hajlottvállú, tisztán, de nem gavallérosan öltözködő, világos értelmű, de kevésbeszédű, önérzetes, de szerényen vissza-

¹ A levelek megszólítása eleinte „édes” vagy „kedves Géresi úr”; majd „Kedves Barátom”; egy 1879 június 29-én kelt levélben a megszólítás ez: Kedves Gesúr. Ez a „Gesúr” szó aztán később is többször előjön, a már tegeződő hangú levelekben is. Úgy hallottam, hogy gyermekkorában nevezte így el tréfás rövidítéssel Géresit, de levélben csak harmadéves jogász korában használja először a tréfás nevet.

² A levelek közt egyetlenegy találtam, amely nem ezzel a stereotíp aláírással végződik. Ez Geszten, 1909 jan. 18-án kelt s ebben így írta: igaz híved; azután következik valamivel halványabb tintával írva: és hálás tanítványod s az aláírás. Nyilván aláírás előtt átfutván a levelet, akkor vette észre, hogy a Géresivel szemben szokásos kifejezés helyett mást írt, tehát az aláírással együtt pótolta a hiányt.

húzódó, minden vagyonát a vállalataiba fektető s ezért csak a keresetéből élő polgárt a férfi kor idején nagyon sok, társadalmi, vagyoni és foglalkozási különbség választotta el az időközben nagybátyja, a szegedi gróf, vagyonát és grófi címét átöröklött s az ország egyik legnagyobb politikusává, majd nagyhatalmú miniszterelnökévé lett Tisza Istvántól. Barátságuknak azonban csak a halál vetett véget.

Ennek a barátságnak a mélységére nagyon jellemző, hogy mikor Tisza István Debrecenbe akarja küldeni a fiát, hogy a Tisza-család tradíciója szerint néhány éven át a kollégium nyilvános tanulója legyen, nem gondol a leginkább szokásos elhelyezési módra, valamely tanár-családhoz adásra, hanem a nőtlenül élő ipari vállalkozónál gondolja legjobb helyen s 1899 június 8-án így ír Tóth Istvánhoz:

Nagyon remélem, hogy nem ütközik az legyőzhetetlen akadályokba; örömmel láttam volt, hogy nem utasítod azonnal vissza s nagyon nehezen tennék le róla. Minden tekintetben pompás megoldásnak tartanám: nagy megnyugvásomra szolgálna István testi s lelki fejlődése szempontjából, ha tudnám, hogy folyton a te szemed előtt van; igen nagy támasza volna ez Bede úrnak is (fia nevelője) és rendkívül örülnék annak is, ha ezzel természetes alkalmat nyújtanánk arra, hogy öcséd (Tóth István nőtestvérenek a fiatal Tiszával egykorú fia) közt és közte ugyanaz az igaz barátság fejlődhessen ki, mely bennünket összefűz az egész életre. Nagyon kérlek, édes Pistám, gondold meg ezt a dolgot, azzal a rokonszenvvel és jóakarattal, mellyel én foglalkozom veled; légy meggyőződve, hogy magam is határozottan úgy óhajtánám István debreceni dolgait rendezni, hogy miatta semmi „teketória ne történjék, jelenléte életmódokban semmi irányban ne feshélyezzen s kedves nagynénédnek is (aki Tóth István háztartását vezette) lehetőleg kevés munkát és alkalmatlanságot okozzon. Neki is mondd nevében hálás köszönetet, ha ezen kedvenc tervem megvalósítására vállalkozik.

A levélnek mind tartalma, mind hangja mutatja, hogy a diákkori barátság negyedszázad alatt sem veszített a melegségéből. Önkéntelenül is rágondolunk a mottóra, melyet gyermekfővel, 1876 végén Tóth Istvánhoz szóló levelében aláhúzottan ír: Barát barátot sohse feledjen el. „Barátaimat megszoktam válogatni – mondja más alkalommal¹ –, ám e „szolid alappal bíró barátság”-ok² aztán valóban megérdemlik ezt a szép nevet.

E két bizalmas emberéhez írott levelei között természetesen több van olyan, amely a nyilvánosságot nem érdekli; van néhány olyan is, amelyeket egész terjedelemben közzétenni ma még korai volna. Am mivel ezek a levelek gyönyörű bizonyágtételek Tisza István lelkének lenyűgöző nagysága es káprázatos tisztasága mellett, legalább az ifjúkorban Írtakat,^a későbbi kolosszus szilárd fundamentumának mutatóit, jó Megismertetni.

¹ Tóth Istvánhoz, 1898 november 23.
Géresihez, 1884 november 18.

Az ifjúkort 1885 tavaszával zárom le. Azért is, mert ezen év április 22-én lett Tisza István jog szerint teljes korúvá; de azért is, mert a falu, amelyhez Tiszát a természete köti,¹ addig tartja fiatalnak, legénynek a férfit, míg meg nem nőül,, azután már „ember” lesz belőle. Így számítva az ifjúkort, a Géresihez írt levelek közül 16 tartozik ide, a 17-ik borítékának címezése már a Tisza Istvánné kézírása; a Tóth Istvánhoz írottak közül pedig, úgy, amint azok az egyetemenél időrendbe sorozva őriztetnek, 48.²

Az első levél, melyet Géresi Kálmánhoz 1872 december 26-án, tizenkettedfél éves korában írt, kiválik a többi közül úgy alakja,»mint tartalma szerint. Ez még egészen gyermeklevél, gondosan megvonalozott papírra írva, melyben az ünnepre családi körbe távozott nevelőjének „ígéretét beváltva” beszámol az otthon történekről. A következő három levél, melyeket az 1873-74. iskolai év folyamán, mint debreceni diák ír az akkor oroszországi tanulmányúton járó Géresihez, szemléltetvé teszi azt az előnyös hatást, melyet a nyilvános iskolabjárás még egy ilyen kivételes képességű ifjú szellemére is gyakorol, s kivált az 1874 júniusában írott, már kétségkívül mutatja az önképző-egyletben teljesített munkának, a fogalmazás gyakorlásának jótékony eredményét. Ezzel a hárommal tartozik egy csoportba a Tóth Istvánhoz írt első levél 1874 augusztusában: egy kedves és barátaihoz ragaszkodó kamaszfiú derűshangú levele. Az 1874-75. tanévből nincs egy levelünk sem; Tóth Istvánnal még együtt ülnek az iskolában, Géresi meg már itthon van Debrecenben s mint rendes tanár tanítja őket a nyolcadik osztályban. Több mint egy esztendő múltán, 1875 novemberben indul meg az állandó levelezés Tóth Istvánnal s ez az egyesztendei intervallum megint óriási fejlődést mutat. Innentől kezdve már minden vonatkozásban érett ifjú áll előttünk, akit kivételes képességei már a gyermekkor határszélén nemes férfivá neveltek. A Géresivel levelezés a berlini diákság idején, 1877 decemberben kezdődik újra és pedig a Géresi kezdeményezésére (anyámhoz írt leveléből megtudtam, hogy egy csendes levélírásba akar Géresi úr velem ereszkedni).³ – Berlinből két, Heidelbergből négy levelet küldött Géresihez, míg Tóth Istvánhoz amonnan egy, eminnen

¹ Géresihez, 1880 február 3.

² Ezek közül azonban egy, az 1879 december 17-én és 1880 jan. 2-án kelt levelek közé besorozott keletnélküli, ceruzával írt rövid értesítés, – nyilván a szállodai portásnál hagyott üzenet: ha alszom is, kopogj, kérek és költs fel, 9. sz. szoba -, aligha ebből az időből származik; az előző levél tartalma ugyan, melyben Tisza arra kéri barátját, hogy a szállodában keresse fel, alapul szolgálhatott az idesorozásra, de az aláírás, különösen a T betű formája, inkább a 80-as évek végére vagy későbbi időre enged következtetni.

³ Géresihez, 1877 december 2.

Édes Gézsi Ur!

Jó reggeliemmet igyekszem az ünnepek
bevitelni, mivel máskor nincs időm
a levelezésre, vasárnapig, vasárnap pe-
dig, már azt hiszem késő, mivel remé-
lem, hogy előbbi tervem szerint: vasár-
estején már együtt leszünk.

Remélem szünetesedőn megérkezett
házjába, és ott családját jó egészség-
ben találta, s látora testvére is már
sokkal jobban van. Mi, hála Isten-
nek mindnyájan jól vagyunk.

Most meg lehetem rövid leírását
annak mi fizesse és elmenetile olta
történt.

Ötvennap az egész Délutánt éreztet
Ottília néniékkel töltöttük, kil.
fel 11 kor mentek el Szoboszárra. Ke-
rezt papá csak ünnepes tejen indultak,
mivel a szállást rendbe kellett szednie.
Karácsony estején volt szép holmit kap-
tunk, s én legjobban örültem a 9
égyenlet, egy szép albummal, és két
nagy képeset, mit nagy papá adott ne-
kem. Kaptam ezenfelül még több mást
holmit, mit majd elmondok élőskövél.

gyereki urnák, ha ismét nélnék-lek.

Az idein Istvánnapra nem hi övve
anyám semmi mulatságot, mert a ma
porkán másutt fogunk táncolni,
és apám nem szeret a sok mulat-
tást.

A tanulást egy rendetem be, hogy
naponként 3-4 órát dolgozzam a feladato-
kat a hetem elvégzem, a jövő heten
vár át fogz kelleni olvasom a más alkot-
ra ismételt kátét és verset. A könyve-
ket levittem felleltnél, hi azt
mondta hogy a két sürgős darab
meg lesz nyévre. A többet nem is

adttam eit neki, hogy ne marít asi-
nájón meg hamarább, és így hivány ne-
jőjön elő a latin tanulásiában.

Gecei urat * mindnyájunk nevében
tisztelwe maradok

Pest 1872 Dec. 26

szerte tanítványa
Jstrám

öt levél érkezett. A többi levél Magyarországon kelt, Budapesten, Geszten legnagyobb részt; míg Tóth István bécsi technikus volt, tehát 1880 nyaráig, a hozzá intézett levelek nagy része Bécsbe ment; a többiek, úgy Géresihez, mint Tóthhoz Debrecenbe.

*

Nézzük ezeket a leveleket egyelőre egészen elvonatkozva az írójuk személyétől s figyelmen kívül hagyva mindent, ami a kivételes tehetségre vall.

Az első, ami a szemünkbe ötlük, a családi élet melegsége és egyszerűsége. A levélíró szinte szenvedélyesen szereti az apját. Lelkendezik a boldogságtól, ha vele együtt lehet: Képzeld el Géresi úr örömeit, midőn csütörtökön a vasútra sétálni kimenvén, ott apámat találtam.¹ Bármennyire vágyik a „kedves Pityukám”-mal (Tóth István) találkozás után, két levélben is tervezgetve, hogy Heidelbergből hazautaztában bécsi rövid tartózkodása alatt miként lehet ezt elérni, semmi bizonyosat nem írhat, mert persze ott az apjával lesz együtt.² Másik alkalommal meg az édesanyja kedvéért mond le az óhajtott találkozásról.

Ki kellene módolni, írja Berlinből Tóth Istvánnak, hogy valahogy találkozhassunk, de abba hogy én bemenjek (hazafelé” jövet) Bécsbe, anyám, ki igen türelmetlenül vár, nem fog semmi esetre sem beleegyezni.³

Gesztén léte alatt a gazdálkodás mellett az az öröme, hogy pár órát kellemesen diskurálgat, „anyámékkal”.⁴

Nagyon kedves az a szeretetteljes hang, mellyel a nála jóval fiatalabb kicsi öccséről „legkisebb zsarnokunk”-ról⁵ (gróf Tisza Lajosról) emlékezik meg, ugyanabban a levélben, melyben az első doktori szigorlat sikeres letételéről számol be:

Itthon sokat vagyok a kis poronttyal, aki rettentő megbarátkozott velem s olyan kedves kis majom, hogy alig tudja az ember elhagyni... Látod, ily örömeit élvez az ember, ha esztendőös öccsre tett szert.⁶

Szíves vonzalom hangján szól általában a rokonokról, akikkel, leginkább nyár folyamán, gyakori a kölcsönös látogatás útján érintkezés. A rokonság köréből a legközelebbieken kívül többször szó esik a három Teleki grófról,⁷ akik – „rokonaim s régi pajtásaim” – vele egy időben voltak Berlinben,

¹ Géresihez, 1873 november 2.

² 1879 december 12. és 19.

³ 1878 január 11.

⁴ 1881 október 16.

⁵ Tóth Istvánhoz, 1879 február 19.

⁶ Tóth Istvánhoz, 1880 március 10. Azt beszéli el itt, hogy a kis fiú „olyan kegyben” részesítette éppen aznap, amilyenhez apró gyermekkel bánás közben könnyen jut az ember.

⁷ Gyula, József és László.

ahol hetenként kétszer együtt töltötték az estét, egyszer egyik, másszor másik fél lakásán s „magyar bor és elemózsia njellett” „eldiskurálták, vagy elkártyázták” az időt.¹ Ezek közt is talán Józsefhez vonzódik leginkább, akiről örömmel referálja Géresinek, hogy „Józi dolgozik szorgalmasan”.²

Figyelemreméltó, hogy ámbár a Tiszák főúri cím nélkül is a mágnásokhoz számítottak, hiszen a családnya immár a harmadik generációban volt grófnő, a fiatal Tisza életmódjában az elkényeztetettség nyomaival nem találkozunk. Külön nevelője van ugyan nyilvános tanuló korában is: a Géresi helyébe lépő Nagy Ferenc, aki aztán később is mellette marad, külföldi útjain is elkíséri, majd meg az öccse, a Kálmán gróf nevelője lesz s végül állandóan Geszten marad, mint a család bizalmas embere s uradalmi számtartó. Egyébként azonban egyszerű az életberendezése. „Apám nem szereti a sok mulatást” – írja első levelében -, és egyébként is ahhoz szoktatták, hogy egyszerűen éljen. Debreceni diákkorában a nagy atyja, gróf Degenfeld Imre házában volt lakása, kosztot pedig az ottani házmester adott.³ Mikor meg Berlinbe ment, bár atyja, ki már akkor rég miniszterelnök volt, könnyen gondoskodhatott volna előre fia ottani elhelyezéséről, jobbnak látták a maga szárnyára bocsátani. Berlinbe megérkezése után az első napok lakáskereséssel teltek el: bebarangolták evégből Nagy úrral a város jelentékeny részét.⁴ Heidelbergben is diákosan éltek:

Este-reggel itthon théázunk Nagy gazdaasszonykodása mellett, ebédelni egy igen olcsó kocsmába járunk.⁶

A takarékoság sohasem marad szem elől. Berlinbe menet nem utazik Bécs felé, mert „a jóval olcsóbb oderbergi utat választották”.⁶ Az önkéntesi év után pedig hasztalan szeretne újból külföldre menni:

A külföldi út ezúttal elmarad, wegen Mangel an Überfluss.⁷ A pompa egyáltalán nem imponál, sőt ellenszenves előtte. Berlinben megismerkedett egy fiatal bankárral s ennek révén „az emberek ezen osztályával” is, de hamar meggyőződött arról, hogy „ha nem a szoba, ruha és konyha cifrasága teszi a műveltséget, ezek egyáltalán nem nevezhetők művelt embereknek”.⁸ Bizonyára az itt szerzett kedvetlen tapasztalatok miatt szól keserűen a „bécsi börzianerek” szerepéről is.⁹

¹ Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

² 1878 február 1.

³ Géresihez, 1873 november 2.

⁴ Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

⁵ Tóth Istvánhoz, 1879 november 16.

⁶ Tóth Istvánhoz, 1877 október 18.

⁷ Tóth Istvánhoz, 1881 november 7.

⁸ Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

⁹ Géresihez, 1878 február 1.

A puritánság, a kérkedés látszatától is óvakodás egy alkalommal majdnem neheztelésnek lett okozója Géresi részéről, aki mint hisztorikus, a geszti kastélyról és a Tisza-ösökről kért tőle szükség esetén az atyjától megtudakolandó adatokat. Tisza István erre így válaszol:¹

E levéllel ugyan meglőttél derekasan. A geszti háznak történelme nincs, a családi életre vonatkozó jellemző vonásoknak pedig a család részéről dobra ütését utálom. Apámmal aligha találkozom mostanában, de ha találkoznom is, e dolgot neki elő nem hozhatnám, hacsak az ablakon nem akarnék kidobatni.

Aztán mégis, mivel a Géresi kívánságát megtagadnia nagyon kellemetlen, közöl annyit, hogy a ház északkeleti szárnya már abban az időben megvolt, mikor Geszt a jezsuitáké volt, majd nagyatyjának atyja, Tisza László építtette tovább s azóta csak az atyja, Tisza Kálmán, tett rajta némi változtatást. Azután megemlékszik pár szóval a nagyatyja s nagyanyja idejében tartott nyílt házról s hozzáteszi – ami megint nagyon jellemző a gondolkozásmódjára –: Felemlíthető volna Arany Geszten léte Domokos bátyám mellett. – A négy kis oldalon elég ritkán írt levelet aztán ezzel fejezi be:

Ha nem vagy kielégítve, ne engem okolj, de tiszteletreméltó apáimat, kik nagy tettek vagy nagy gazságok helyett, éltek szép csendesen .. .

Az érzékenylelkű Géresit azonban levélfordultával siet megbékíteni:

A mennyköbe is, csak nem haragudtál meg igazán utolsó levelemért... Levelem részleteire egyáltalán nem emlékezem, de egész biztossággal mondhatom, hogy reád nézve legkevésbé is kellemetlen dolgot mondani nem akartam.²

Természetes, hogy az ilyen puritán szellemű nevelés megóvjja a fiatal embert a kicsapongásoktól, amiken Tisza a németeknél megütközik:

Minél kevesebb distractio. Nem mintha a burkusok valami asceta erényhősök volnának, ez egyike a német Chauvinismus legnagyobb hazugságainak, hanem pusztán azért, mert a gemütlich, idealista németek oly komisz érzékiségben találják mulatságukat, melyek minél kevesebb vonzerővel bírnak a magamféle barbár magyarra.³

Mindazáltal nem kell gondolni, hogy maga a fiatal Tisza lett volna aszkéta. A földi örömeket, tisztos szórakozásokat éppen nem veti meg. Szívesen számol be leveleiben arról, hogy sokat táncolt; szeret zongorázni; vív, úszik, korcsolyázik; kedveli a vadászatot s elbűszkélkedik a gazdag vadászszákmánnyal; már tizennégyéves korában, hogy tüzököt is lőtt⁴ s a következő évben, hogy valóságos flagellum Dei a nyulak

¹ 1884 november 18.

² 1884 november 11.

³ Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

⁴ Tóth Istvánhoz, kelet nélkül, de kétségkívül 1875 őszén írt levél.

szemében;¹ Különösen a lovaglásban van nagy gyönyörűsége; erről a legtöbb hazuról írt levelében megemlékeznek, sőt egyik nyáron, a második jogi alapvizsga letétele után, mint mondja, olyan „hyppomaniába” esett (– így írja y-nal, amin nem lehet csodálkozni, mert nem tanult görögül-), hogy csak bajjal tud másra gondolni, mint lóra és istállóra.² Nem veti meg a kártyajátékot sem, tarokozni különösen szeret s ebben, mint a kellemes partiekra célzásai mutatják, jó partnere úgy Géresi, mint Tóth István; ennek tehát könnyű megérteni a levélírás abbanhagyására kényszerítő nagy okot: „egy nálad karcsúbb legény kecsgetet, a pagát”.³ Ismeri a gyomor örömeit; mikor berlini tanulása idején gróf Solmsék, ahol a családanya Teleki grófnő, faluról beköltöznek Berlinbe, már előre örül a náluk elfogyasztandó töltöttkáposztáknak és más magyar ételeknek.⁴ Megissza a bort is, bár bizonyára van egy kis fiatalos hányivetiség e soraiban:

Hallottad, hogy gyenge egészségem helyreállítása végett nem iszom bort? O jerum, jerum, jerum, o quae mutatio rerum! Uramfia, milyet iszom, amint szabad lesz.⁵

Könnyen érthető, hogy az ilyen nagyzolás nélküli, egyszerű életű s amellet derűs kedélyű, az élet örömeiben gyönyörködő fiatal ember könnyen nyeri meg a társai rokonszenvét, kivált mikor az atyja révén is bizonyos nimbusz veszi körül. Olyan köztiszteletben álló és népszerű ember, mint Tisza Kálmán volt a fúzió előtt, különösen Debrecenben és környékén, az egész földön ritkán található. Mint Debrecen város képviselőjét a diákság is személyében ismerte, hallotta beszélni, ünnepelte. Természetesen a bálványozott vezér fiának nagy vára-kozással néztek elébe és örültek, hogy nem csalódtak. Tisza Istvánt osztatlan szeretet vette körül az osztályában s bár tanuló társainál jóval fiatalabb volt, elsőségét készséggel ismerték el.⁵ Osztálytársai mindegyikével jóban volt s irányukban a bizalmas baráti hangot mindvégig megtartotta; de volt egy szűkebb baráti köre, melynek tagjaival több ízben, később is, lefényképeztette magát.⁶

¹ Tóth Istvánhoz, 1877 január 2.

² Tóth Istvánhoz, 1877 július 2.

³ Tóth Istvánhoz, 1874 augusztus 28.

⁴ Géresihez, 1878 február 1.

⁵ Tóth Istvánhoz, 1881 november 7.

⁵ Dr. Erdős József ny. egyetemi tanár, Tisza István volt osztálytársa közlése.

⁶ Szorosabb baráti köréhez tartoztak Tóth Istvánon kívül: Csengery János ny. egyetemi tanár, Poroszlay Gyula ny. pénzügyi főtanácsos (ez a kettő még él), Szaplóczay Manó orvos, Budaházy Zoltán kúriai bíró, Oláh Károly városi tanácsos és Halmágyi Oszkár, aki fiatalon meghalt.

Tisza István valóságos diák-élete csak erre a debreceni két esztendőre terjed. A gimnázium hat alsó osztályát magántanulónaként végzete s az érettségi vizsgálat letétele után sem volt része diák-életben. A jogi tanfolyam két első évét ugyancsak Debrecenben végezte, de mint „engedélyezett magántanuló”, amely minőséget az évi értesítők tanúsága szerint akkoriban minden évben megnyerte néhány ifjú a debreceni jogakadémián, ahol egyébként az előadások látogatását és a félév folyamán többször is tartott kollokviumokban részvételt nagyon szigorúan vették. Ekkor tehát már csak a vizsgálatok alkalmával találkozhatott évfolyamtársaival, kik közt néhány a gimnáziumból jó barátja volt. Az ötödik félévet Berlinben töltötte, a többi hármat Budapesten. Azután még egy félévig tanult Heidelbergben. Azonban a német egyetemeken nem volt része ifjúsági életben. Berlinben

a diákélet nem terjed túl az egyetem falain, az utcán eltűnik a Bursch és mukkanni sem mer; még jóformán ismerősöm sincs közöttük s Kneipen sem voltam, de nem akarok úgy elmenni innen, hogy legalább egyszer ezt is meg ne nézzem...¹ Az itteni egyletek csak torzképei a kisvárosi studens-egyleteknek s azt kinevetik, ki sapkájában mutatja magát az utcán. Az ember legfeljebb azzal köt ismeretséget, ki mellette ül az előadáson...² Magyar kollégáink vannak az egyetemen s alkottak is egy magyar egyletet, mely azonban egészen egy Kneipe jellegével bír s mellyel ezért, a hazafias lumpolásnak nem lévén barátjai, nem éreülköztünk.³

A heidelbergi diákélet talán még csendesebben tölt el, mint a berlini.

Tanáraim közül csak egy.. . találkozik tanítványaival a szociális téren.. . s a studensek közt is, aki corpsba nem áll, az nagyon lassan ismerkedik, úgyhogy csak a legutolsó időkben kötöttem egy párral ismeretséget...⁴ De az egyetemen kívül nem igen találkozom velük.⁵

Itt tehát mondhatni Nagy úr volt az egyetlen társasága, az esténcéki piquet-játék a majdnem egyetlen szórakozása⁶ s teljes erővel a tanulmányainak adta magát. Ez életmódjában egész heidelbergi tartózkodása alatt nem volt változás.⁷

A budapesti félévek meg ebben a vonatkozásban egészen rfyomtalanul tűntek el. Ez idő alatt írt leveleiben csupán a vizsgákra készülésről esik szó s csupán egyetlen egy levelében említi, hogy „ismét jár” az egyetemre, mert vége az arany-szabadságnak.⁸ De hogy ott milyen az élet s kikkel találkozik, arról egy szót sem mond.

¹ Géresihez, 1877 december 2.

² Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

³ Géresihez, 1877 december 2. s Tóth Istvánhoz.

⁴ Tóth Istvánhoz, 1879 november 16.

⁵ Géresihez, 1879 november 23.

⁶ Géresihez, 1879 november 23.

⁷ Géresihez, 1880 február 3.

⁸ Tóth Istvánhoz, 1879 február 19.

Így aztán a diák-élet örömeinek első és valójában egyetlen megízlelése feledhetetlen édességű lett. Mindjárt a tanév elején jelenti, hogy már hozzászokott a debreceni élethez, a fiúk közt vannak ismerősei, akikkel nagyon jól töltik el a „fertyákat s netán elmaradó órákat”. Majd tagja lesz egy önképzőegyletnek is, hogy gyakorolja magát a fogalmazásban, mert az irodalomtanár júniusig is csak öt dolgozatot hagyott fel.¹ Ez az önképzőegylet a kollégium nevezetes „Magyar irodalmi önképző társulat”-a lehetett, melynek alapját még Péczely professzor vetette meg 1825-ben s amelyben résztvehettek mind a diákok, vagyis azok, akik a hat alsó „klassziszt”, a gimnáziumot már elvégezték; tehát bölcsészethallgatók, teológusok és jogászok vegyesen. Igaz, hogy éppen 1873-ban, a Tisza István Debrecenbe jövetelének évében, átalakult az oktatási rend s Debrecenben is szervezték az új rendszerű főgimnáziumot, ám ez a diák-életben csak annyi „változást okozott, hogy az addig első és másodéves bölcsészethallgatónak nevezett tanulók most már a gimnázium hetedik-nyolcadik osztályának tanulói lettek, ellenben a tanulmányi rend, a fegyelem és az ifjúsági egyesületekben való részvétel tekintetében még jó időn át megőrizték kiváltságos helyzetüket. A kollégium azon évekről szóló értesítőiben az ezen önképzőtársulat működéséről szóló jelentés felemlít néhány kiváló szorgalommal dolgozó tagot, de ezek között Tisza István nincs. Azonban csak gimnáziumi tanulókból álló önképzőkör ezen években ugyancsak az értesítő szerint csak az ötödik és hatodik osztályban volt. Tehát vagy valami magánjellegű önképzőkörrel lehet szó, ami nincs kizárva, mert ilyen is gyakran alakult a debreceni diákok körében, vagy a nagy önképzőtársulatban dolgozott, de nem olyan mértékkel, hogy a nála részben tíz évvel is öregebb diákok eme társaságában a legkiválóbbak közt említésre méltónak találtatott volna. Bármely egylet volt is azonban, Tisza István emlékezetében kedves maradt.

Magánúton végzett jogi tanulmányai közben nagyon érzi a nyilvános iskolai élet hiányát:

Bizony, most sokat gondolok a debreceni napokra s sok tekintetben sajnálom azt, hogy nélkülözni kell az iskolai életet. Az embernek minden foglalkozása kedvetlenebbül megy így egyedül, midőn egész nap nem lát mást négy falnál, mint akkor, midőn több barátjával együtt küzködik... Azonkívül sajnálom azon mellékes előnyeit is a nyilvános tanulásnak, minő (ha ki nem nevensz) az önképzőkör is. De egyáltalán sok emlékem köt engem Debrecenhez s a kollégiumhoz. Első próba volt ez a számomra az életben, mely mint minden kezdet, gyakran nehéz volt s melyben kiábrándultam sok utópisztikus nézetből, ideából. Először itt láttam az embereket olyanoknak, milyenek azok valósággal. De végtére nem feledhetem el azt sem, hogy baráti

¹ Géresihez, 1874 június 14.

kötélékek is vonzanak vissza Debrecenhez, mert hisz barát barátot sohse feledjen el.¹

Debrecenben szerzett barátainak sorsa felől állandóan érdeklődik, Tóthot is kéri, hogy róluk tudósítsa, maga is hűségesen küldi a tudósításokat. Hogy Oláh Károlynak az apja meghalt és most már szegény egészen árva maradt;² majd, hogy ugyanennek esküvőjére megyén;³ hogy sem a „mufti”, sem „Gyula” (Poroszlay) nem írtak még; hogy Budaháznak (Zoltán), aki debreceni jogász, írni fog, „Pickwick”, Kondorosi (Demeter) és Szaplóczay (Manó) pedig Budapesten tanulnak;⁴ hogy „Gyulával” találkozott a budai bástyán és egy félórát együtt tölthettek;⁵ hogy szegény Szobonya (Dénes) tifuszt kapott s „majd elpatkolt”, pedig nagy kár lett volna érte, mert talpig becsületes jó fiú;⁶ riadtan kérdezi, hogy mi történt szegény „Oscar”-ral (Halmágyi Oszkár) s mi volt oka tettének;⁷ a vizsgára készüléstől nem akarja Tóthot elvonni, tehát már nem var tőle levelet, csak arról írjon, hogy szegény Oszkár állapotában állt-e be lényegesebb változás.⁸ Máskor kedélyesebb húrokat penget:

Még azt a szomorú hírt emlitem meg neked, hogy a napokban Czenger János barátunk eltűnt az árnyékvilágból; de vigasztalódhatsz, mert mint saját hamvaiból feléledő phoenix, újra feltámadt Csengery János személyében.⁹

Az érettségi vizsgálat után öt esztendőre megbeszélt találkozó összehozásában buzgólkodik. Meg is állapodnak augusztus egyik vasárnapjában, de mivel akkor többen nem vehetnének részt, Tóth Istvánra bízva a határidő meghatározását. És bár neki – mivel szeptember közepén teszi a második szigorlatot, október elsején bevonul katonának – nagyon alkalmatlan a megállapított szeptember 26-i terminus, miután kérésére sem halaszthatják októberre, a találkozáson így is részt vesz.¹⁰

A legbensőbb barát mégis maga Tóth István.

Komolyan számítok rá – írja hozzá¹¹ -, hogy te legalább pár hetet vakációból nálunk töltesz, mert roppant sok dolog van, mit szeretnék olyan valakivel megbeszélni, ki, míg sok tekintetben velem egy ponton áll, másfelől tekintve tapasztalatait, nekem sok dologban tanácsadóm, útmutatóm lehet.

¹ Tóth Istvánhoz, kelet nélkül, az első félévi jogi tanulmányok idején, 1875 végén, vagy 1876 legelején.

² Tóth Istvánhoz, kelet nélkül, 1875 őszén.

³ 1882 szeptember 4.

⁴ 1875 végén.

⁵ 1876 május 4.

⁶ 1877 január 31.

⁷ 1877 július 2.

⁸ 1877 július 21.

⁹ 1878 december 8.

¹⁰ Tóth Istvánhoz, 1880 július 14., aug. 18., szept. 2.

¹¹ 1876 május 4.

Kérlek – írja máskor¹ –, netaláni észrevételeidet tedd meg leplezetlenül; én barátomnak csak azt tartom, ki őszinte velem szemben s barátomtól eltűröm a gorombaságot is.

Ha semmi egyebet nem szerzett volna Tisza István a debreceni kollégiumban, mint ezt az egy hű barátot, aki előtt fiatal lelkének legtitkosabb rejtekét is feltárhatta, ezért az egyért is boldogan kellett gondolnia a debreceni kollégiumra.

A tanuló évek, a nyilvános iskolában és a magánúton eltöltöttek egyaránt, a szellemi gyarapodásnak, az ismeretekben gazdagodásnak hatalmas méreteit mutatják Tisza Istvánon.

Debrecenben is szorgalmas és kötelességtudó fiúcska. Minden cenzúrára felhagyott leckét felmond „Nagyúr”-nak;² hűségesen készül a félévi rigorozumokra s az ezek idején írt levelét is azért siet abbahagyni, mert ilyenkor „szurkolnak a baglyok”,³ ami debreceni diáknyelven azt jelenti, hogy vizsgától feltökben izgatottan kapkodva tanulnak a hetedik osztályosok; meg is van a megfélelő jó eredmény, amit a második félév végén már nyugodtan remél.⁴

Joghallgató korában azonban – tizennégy és fél éves fővel – már a tanulás tekintetében is egészen érettnek mutatkozik. A római jogot egy fiatal, Jámbor nevű jogszigorlótól tanulja, akit nagyon megkedvelt s már előre örül annak, hogy a második félévben az európai jogtörténetet is ettől fogja hallgatni.

Mindenik általam használt munka foglalkozik a jog fogalmának s keletkezésének fejtegetésével, de igazán úgy, amint azt észszerűen felfogni lehet, csak is ez adta elő s midőn már torkig voltam az emberiség rendeltetésével, az állam magasztos céljaival s azzal, hogy az első embereket mily philosophiai gondolkodásmód, mily felsőbb célok vezették az államba, igazán jól esett a józan ész szavát hallani ebben a bölcs cháoszban.⁵

Igen érdekesnek találja a bölcsészettörténelmet is, melyet Bihari Pétertől, a budapesti református gimnázium tudós tanárától tanul. Az alkotmánytörténelemmel kapcsolatban pedig a Ladányi Gedeon nagy alkotmánytörténetét olvassa szintén nagy kedvvel. Ha aztán szabad ideje marad, egyéb olvasmányokkal foglalja el magát. Elolvasta Horváth „48-49 történetét” s a levél írása idején – 1875 végén – olvassa Eötvös munkáját a XIX. század uralkodó eszméiről, melyet igen szépnek, de gyakorlati alkalmazásban kivihetetlennek talál

¹ 1876 november 3.

² Géresihez, 1873 november 2.

³ Géresihez, 1874 február 7.

⁴ Géresihez, 1874 június 14.

⁵ Tóth Istvánhoz, kelet nélkül 1875 végén.

amiatt, hogy ő a francia viszonyokat és társadalmat tekintve, ignorálja nekünk oly intézményeinket, melyek megmentenek ama veszélyektől, melyekkel ő munkájában foglalkozik.¹

Másodéves korában már nem ad ilyen részletes beszámolót a tanulmányairól, csak ennyit ír barátjának:

Az én mostani legszebb tárgyam a nemzetgazdaságtan s aztán a jogbölcshészet; ezenkívül fontos és bonyolult tárgy a magyar magánjog, míg a közjog és egyháztörténet kevesebb bajt okoz.²

Berlinben már kész megállapodott ember módjára, határozott célkitűzéssel s a tudományszakok és tudósok önálló megítélésével végzi munkáját.

Időm legnagyobb részét munka közt s reményilem, nem haszon nélkül töltöttem el. Berlin nagyon jó hely ebben a tekintetben, az egyetemen kítűnő tanárok, a tanuló rendelkezésére 3 nagy könyvtár.⁸

Azon tantárgyak közül, amelyekre itt be vagyok írva, csakis azokat hallgatom, amelyek közelebről érdekelnek; így pl. az egyházjog hallgatását ki kell mutatnom azért, hogy otthon doctoratust tehessek, be is iratkoztam rá, de még egyetlen egy órán sem voltam. Behatóbban csak a nemzetgazdasággal, pénzügytannal és politikával foglalkozom s ezek meglehetősen el is veszik minden időmet... Tanárim Gneist, Wagner (Adolph), Treitschke és Meitzen.⁴

Gneist-től csak egy órát hallgat, a német közjog hallgatásával sajnálattal felhagyott. Treitschket borzasztó szofistának találja, aki azonban, mivel a porosz politika minden tényének dicsőítője, kedvence a sült porosz burschoknak. Legtöbb komoly munkát adnak Wagner nemzetgazdaságtani előadásai; ez ugyan nagy magyarfaló, de a tudományban kiváló. Meitzen, aki a gyakorlati nemzetgazdaságtant adja elő, temérdek érdekes történelmi, philologiai és természettudományi adatot mondott már el, de nemzetgazdaságát éppen semmit.

Meglepő, hogy milyen helyes ítéletet alkot tanáraitól s ez annál inkább figyelemreméltó, mert az időtt úgy Treitschke, mint Meitzen a berlini egyetemen még csak pár esztendő professzorok voltak s így aligha volt felőlük kialakulva az ifjúság körében többnyire helyes ítéletet tartalmazó és egymással közlés útján évről-évre továbbterjedő közvélemény. Nem segítette elő pedig véleményének megalkotásában a tanárokkal magánúton érintkezés sem, hiszen éppen azt panaszolja, hogy

a tanárok, kik más német egyetemen oly sűrű érülközésben vannak az ifjúsággal, itt éppen nem gondolnak vele.⁵

A politika és nemzetgazdaságtani tanulmányok iránti érdeklődése vitte Heidelbergbe. Odamentelének okát és ottani tapasztalatait így mondja el:

¹ Tóth Istvánhoz, kelet nélkül 1875 végén.

² Tóth Istvánhoz, 1876 november 3.

³ Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

⁴ Géresihez 1877 december 2.

⁵ Tóth Istvánhoz.

. . . Kaptam apám tudósítását, hogy egy német egyetemen fogom a téli félévet tölteni s hogy válasszak egyet magamnak. Meghozattam tehát a berlini, lipcei és heidelbergi programokat s ezek alapján választottam Heidelberget, mely legkisebb ugyan köztük, de hol éppen a politikát, nemzetgazdaságtant igen jónevű egyének adják elő, mindenkifelett természetesen az öreg Bluntschli. Nagy befolyással volt elhatározásomra az is, amit az itt tanár és studens közt és studens közt létező patriarchális viszonyról hallottam, mert hiszen egy egész nagy tudományt felölelő előadásból utoljára is keveset tanul az, aki azon tudományt már hallgatta, a személyes ismeretségtől azonban sokat vártam. Itt mingyárt hozzátehetem, hogy ezen reményemben teljesen csalódtam, egyes tanárok szoktak ugyan személyes összeköttetésbe lépni hallgatóikkal, de éppen Bluntschli s a nemzetgazdaságtan tanára, Knies, kikért főleg idejöttem, teljesen elzárkóznak az ember elől. Csakis gyakorlati, vitatkozó óráikon lett volna alkalmam velük tudományos dolgokról diskurálni, ezeket pedig éppen az idén egyikök sem tartja meg, úgyhogy egészen előadásaikra vagyok szorulva.

Bluntschli roppant phlegmával beszél, a formára fektetett minden gond nélkül, rövid mondatokban, melyekben sokszor ugyanazt a gondolatot háromszor-négyszer kifejezi egymás után... ezért előadása éppen nem lebilincselő, de, ha az ember ott tartja figyelmét, nagy, szolid tartalmat nyer benne.¹

Knies felől sokkal kevésbé jó véleménnyel van; konfuzusnak és bőbeszédűnek találja s kifogásolja, hogy mondatait nun-okkal és más hasonló magvas kifejezésekkel spékeli tele. Nagy elismeréssel szól ellenben Fischer Kunóról, akitől Lessingről tartott előadásokat hallgat és sajnálja, hogy bölcsészeti előadásainak látogatására nem ér rá.² Ez a professzor találkozik tanítványaival társadalmi téren is:

éppen ma ebédeltem nála, igen jó ebédet és kellemes társaságot élvezve.³

Heidelbergben az egyetemen kívül is nagyon sokat dolgozik. Mint Géresinek írja, 10-15 órát is naponta. Ez a nagy munkabírás annál meglepőbb, mert folyton panaszodik a főfájás miatt. Egyik szigorlatát is 1880 májusról a nagy főfájások miatt halasztotta el.⁴ Csak Berlinből írja, hogy fejfájásai mondhatni teljesen kimaradtak. De munkájában nem lankadhat, mert tudnivágyása nagy s mert már tizenöt éves korában kimeri mondani a nagy szót, amihez aztán állandóan -még vallási téren is – ragaszkodik: nem ismer személyi tekintélyt tudományos téren.⁵

Ilyen nagy és komoly előkészület után a „vir juvenis et ornatissimus” könnyen lett „ornatissimus et doctissimus dominus”-szá. Heidelbergből 1880 március 8-a körül érkezett haza és már 18-án értesíti Tóth Istvánt az államtudományi doktori első szigorlat letételéről.

¹ Géresihez, 1879 november 23.

² Géresihez, 1879 november 23.

³ Tóth Istvánhoz, 1879 november 16.

⁴ Tóth Istvánhoz, 1880 június 3.

⁵ Tóth Istvánhoz, 1876 november 29.

Heidelberg 1849. Nov. 16

Reveris Polymath!

Főkértelmű szerinte irat nélkül, jót, sok,
Andalva nélkül hogy volt 23 óra itt
Élőgetünk szép eseményen Heidelberg-
ben, megkértem a szorgalmassan a csele-
kedést alig találkoztam. Főkértelmű
követ csak egy (nagyon 'generalis bölcselet',
Herr Fischer, hirtelen 'hissing felte-
tel' adásait hallgatam) találkoztam a
vágyarvat a socialis szívem, a csele-
ket nem ma 'ebédellen, igen jó ebéd
a kintem a társaságot éterre, a
studenach közt is, a hi csoporta
nem áll be nagyon lassan is-
merkedik, megkértem csak a legutolsó

időben tudottan egyházzal ismeret-
ségi. Később, rohamos volt szívén, elég
gyorsan toltam el az évét, kiváló
mivolta nem csak azó nagy hó, (mivel
1/2 lábnyi hó van a nap ide a vá-
rostól) s elbaranygatható az nagy-
számban készítettünk a szűzö-
nyörű aratóban s nagyoban, melyek
teljesül nemek kitalás volt a kővel
szélesre, mely észak felé került el.

Előszörunkat kivis szikán kishalomban,
esse reggel uttam szikán, Nagy
háriarosevnykódásá mellede, ebédelni
egy igen jó kocsmaiba járunk,
a nap jó részét egyetnem olárvával
s nyelvével vesült igénybe, az evés
fennmaradó arátat s kiváló az
estére 1-2ig ivászatolommal toltam,
legfeljebb egyegy jó vitára való ivás
számitva le kelte.

Előadásaim nagyobb része nem elgi-
ti; néhány íjeseim unalmas laud-
rom van, কিন্তু előadások tartalom-
olgában is gyenge, a híres
Pihusschi előadásai magvasít ugyan,
de rivale forma stalgában több is
többet vártam, egybeegy voltak a
más említett beszégek feléi rövid
előadás felől megjelölésben em-
lathatnak részletek.

Reményem mindkét hálalosa is,
magasról, majd én is aradásitok
ismét egy idő múlva. Forras
Pityuhtán, a sika fő, azt is
el fogad, vonta amak ismerek
tudom. szingvisse. Szobit árvoit
szentó karát Tiparrétk

Vizsgámon tegnap szerencsésen átestem. Túlságos szemcséről ezen vizsgámnál nem panaszkodhatom, talán legjobban ment az egyházjog, mire alig készültem. Mutatja ez is, mennyire szerencsejáték és Schwindel az egész vizsga.

A második vizsgálatról csak annyit árulnak el a levelek, hogy az szeptember közepén lesz, ez eredményről azonban nincs említés, – nyilván azért, mert a szeptember 26-i találkozon szóval is el lehetett mondani mindent, ami érdekes.

A tanulást a tizenkilencéves doktor úr nem hagyja abba s a katonai év kitöltése után új erővel kezdi. Falun, ahol a bornyut kihajtani a vetésből már úri mulatság, van rá idő is elég.¹ Sokat van ugyan szabadban, kivált lóháton, de amellet naponta néhány órát dolgozik az íróasztal mellett.² Egy ízben hosszabb időn át betegeskedik s másfél hónapnál tovább kell a szobában maradnia.

Ismerve természetemet – írja Tóth Istvánhoz –, gondolhatod, hogy e hatheti kurtavas mily kellemes volt rám nézve... Kínomban s unalmamban szedtem annyi tudományt ez idő alatt magamba, hogy csak úgy zúg tőle a fejem.³

Még egy nagyobb külföldi tanulmányútra megy 1884-ben. Erről az útvjáról azonban, sajnos, sem Géresihez, sem Tóth Istvánhoz nem írt levelet.

*

Tanulmányai mellett állandóan figyelemmel kíséri a politikai eseményeket és e tekintetben nemcsak józan, logikus, de itt-ott szinte aggodalmat keltően koraérettnek látszó nézeteiket nyilvánít, ha viszont egyes esetekben fiatalos heve elragadja is. Tizenötéves ifjútól, még ha a miniszterelnök fia és mint ilyen sok nagy érdekű politikai beszélgetés hallója is az, alig megfogható mély belátással, nemzetünk és a Habsburg-monarchia helyzetének teljes átértésével vonja következtetését Tóth Istvánhoz 1876 május 4-én írt levelében:

Képelem, milyen érdekeltséggel kísérted figyelemmel a bécsi tanácskozásokat. Nem tudom, mit tartasz eredményük felől. Az tagadhatatlan, hogy kellő orvoslátot nem nyertünk azon sérelmekben, melyeket szenvednünk kell, hanem én, tekintve a jelen nemzetközi viszonyokat, mégis örülök annak, hogy az egyezmény létesült, mert ami legfőbb, a korona népszerűsége mindkét országban meg van óva. Ha a magyar kormány nem enged és lemond s utána, mert más eshetőség nincs, parlamenten kívüli kormány áll az ügyek élére, lehet, hogy a jelen kormány, mint ellenzék, meghíúsítja Ausztria szándékát, hanem ugyanakkor beáll a törvényellenes állapot s oly bizalmatlanság támad ismét trón és nemzet közt, milyen volt 48 és 67 közt, pedig éppen a jelen viszonyok közt jó megfontolni, hogy azon bizalmatlanság Magentához és Sadowához vezetett. A magyar kormány egyéneinek nem volt szabad azt nézni, hogy e kelletlen lépéssel csorbát ejtenek népszerűségükön...

¹ Tóth Istvánhoz, 1877 július 12.

² Tóth Istvánhoz, 1881 november 7.

³ 1883 december 15.

Másik, ugyancsak Tóth Istvánhoz írt levelében 1877 május 20-ról, annak megemlézése után, hogy a gazdasági kiegyezést mindenki egy nagyobb baj elhárítására való bajnak tekinti, a keleti kérdéstről szól részletesebben. Elmondja, hogy a magyar kormány politikája határozottan oroszellenes és addig, míg Andrassy a külügyminiszter, az oroszokkal kooperálásról szóló hjr – amint azt Budapesten mindenki tudja – szenzációs hazugság. Törökország közeli megsemmisítésétől nem kell tartani s ha az orosz törekvések hódítási jellege feltűnő lesz, Németországban is elég erős lesz a közvélemény a russophil udvari körök megbénítására.

Máskor apja egészsége miatt aggódik; attól tartottak, hogy egész nyáron át nem fogják láthatni,¹ de a kiegyezési javaslatok tárgyalásának elhalasztása folytán 8-10 napot mégis pihenhet Geszten.

Ez az egyedüli jó oldala e javaslatok elhalasztásának; nagyon félek, hogy e halogatás végnélkül fog tartani s végre is megbuktatja az egész kiegyezést, mely elég rossz ugyan, de szükséges rossz, már csak a keleti kérdésre való tekintetből is.

A „százszorosán nehéz idők” megviselték apját, ez meglátszik mind kinézésén, mind külsején.² Bizonyára az e miatti aggodás is hozzájárul az ellenzék elleni elkeseredéséhez, amelynek olyan következtetések levonásával ad hangot, hogy a később, a gyakorlati politikában követett magatartásának alapjául szolgáló felfogást már itt megaláljuk:

... Kezdek komolyan gondolkozóba esni, mik lesznek egy ilyen sajtónak, egy ilyen pártharcnak következményei országos szempontból... Arra, hogy a dolgok rendes mederbe térjenek, talán legjobb volna, ha a mostani ellenzék kormányra kerülne mostanában, ott talán kevesebbet ártana a mai viszonyok közt, mint árt most és akkor tisztességes ellenzék venné át a támadó szerepet, tisztességes fegyverekkel.³

Különösen Verhovay és Bartók Lajos ellen kél ki nagyon erősen. Előbb csodálkozik azon, hogy a vakmerően rágalmozóval megverekszik valaki,⁴ de később⁵ maga is úgy látja, hogy „nálunk egyedüli korlát a sajtóvali bűnös visszaélések ellen, ha az illetőnek helyt kell duellumban állani a rágalmaiért”.

A sajtóval való visszaélések meggátolásának problémája ime már kora ifjúságában erősen foglalkoztatja s véleményének önállósága különösen itt szembeötlő. Géresi, aki mint tudós tanár minden bajnak okát elsősorban a tudatlanságban látja, azt a gondolatot veti fel előtte, hogy az újságírást kvalifikációhoz kellene kötni. Ezzel szemben ő arra figyelmeztet, hogy „semmilyen tanultság sem segít a morális romlottságra”.

¹ Tóth Istvánhoz, 1877 július 2.

² Tóth Istvánhoz, 1878 november 15.

³ Géresihez, 1880 január 8.

⁴ Tóth Istvánhoz, 1879 február 19.

⁵ Géresihez, 1880 január 13.

ság ellen”. Ő az esküdszék eltörlését látja szükségesnek. Ezt nem szabad a sajtószabadság elleni támadásnak venni. Arra nem volna veszélyes.

Veszélyes volna a mostani sajtó egy részére nézve, illetve megátolná annak mai kárhozatos működését, mert végrehajtaná a 48-iki sajtótörvényt, melynek büntető szabályaival a mai ellenzéki sajtó naponta ellentétbe jön... Nem sajtószabadság ez, hanem a sajtóvétségek teljes büntetlensége... Hogy milyen javaslatokat fog a kormány tenni, nem tudom. Amennyire apám felfogását még a régebbi időkből ismerem, félek, hogy nem fogják az esküdszék eltörlését javasolni, pedig bizony nagy ideje volna.¹

De bár a „bicskát kinyílni” érzi a zsebében, ha újságot olvas és a politikai pártharcokról hírt vesz, mégis híjját érzi, hogy az eseményeket nem kísérheti állandóan figyelemmel. Heidelbergben sokkal többet tud dolgozni, mint itthon tudna, de veszteséget is érez:

persze, elvesztem a képviselőházi vitákat s az imitt-amott felszedett politikai híreket, melyeknek érdekességük mellett úgy-hiszem, mint stúdiumnak is megvan a maguk értéke²

*

Mert Tisza Istvánt diák-korában sem pusztán úgy érdekli a politika, mint ahogy a magyar fiatalembereket általában érdekelni szokta, – természetesen kit-kit egyéni hajlama mellett annál nagyobb mértékben, mennél inkább tölt be atyja, vagy más közel hozzátartozója jelentősebb politikai szerepet. Tisza Istvánnak komoly tanulmány ez is, akár az egyetemi tantárgyak kiválogatása, ő igenis gondosan készül a a politikai pályára, amint azt Géresi előtt már 1878 elején – (Berlin, febr. 1.) – bevallja, arra kérve, hogy levelének erről a részéről ne tegyen említést senkinek, mivel idegen előtt furcsán hangzanék az, ami Géresi előtt természetes őszinteség. A levélnek ez a nagyon bizalmas és nagyon nagyérdékű része így hangzik:

A politikai tanulmányokra nem azért adtam magamat, mintha a politikai pályát a legháládatosabbnak találnám, akár nálunk, akár másutt, hanem kötelességérzetből. Noblesse oblige; annak, aki elég szerencsés helyzetben született arra, hogy mentve legyen az élet fenn-tartásáért vívott küzdelmektől, más bajával is kell egy kicsit törődnie. Most készítem magam a munkára s akkor igyekezni fogok megfelelő állásba jutni, nem nézve le a legkisebb munkát sem s esetleg nem riadva vissza a legnehezebbtől sem. Egyelőre minden időmet a készülésre fordítom, pihenőre gondolni a munka kezdete előtt jókor volna. Különb is, ha tudományos foglalkozásra lesz kedvem vagy szükségem, ott van pl. a nemzetgazdaságtan, bizonyára egyike a szebb és fontosabb tudományoknak.

Később Tóth István előtt tesz ugyanilyen vallomást; akkor ugyanis, amikor közli, hogy apja szeretné, ha államszolgálatba lépne, míg ő Geszten kívánna maradni, mert – mint

¹ Géresihez Heidelbergből, 1880 február 3.

² Ugyanott.

másik levelében írja¹ – ez az életmód minden hajlamának megfelelő s azt hiszi hasznosabb is.

Annyi azonban bizonyos, hogy bárhol legyenek is, visszatérek tanulmányaimhoz s komolyan készítem magam azon időre, midőn a cselekvés terére léphetek. Hogy ez mily körben s modorban fog történni, azt most még nem tudom, függ az elsősorban attól, hogy tehetségeim, képességeim, melyek ignota quantitast képeznek most még rám nézve is, milyeneknek fognak a gyakorlati életben bizonyulni; de azt tartom, minden független szociális állású s főleg földdel bíró embernek kötelessége erőinek megfelelő körben résztvenni a közéletben. Valódi, szabadságot és rendet teremtő alkotmányosság egyik alapfeltétele, hogy ezen noblesse oblige hassa át az illető körök mindegyik tagját; elég szomorú, hogy ez annyira kihalóban van minálunk.²

Mindazáltal a politikát nem magáért a politikáért, sőt nem is éppen csak a helyzete kötelező voltának érzetében akarja szolgálni. Nem kíván megelégedni azzal, hogy sok között egy szám legyen, melynek ottléte, vagy hiánya nem sokat jelent. Azért akar a politikában részt venni, hogy a köznek használjon s ha ezt el nem érheti, fel is hagy vele:

Sokszor mondom magamnak, hogy az én falusi cudar természetnek igen nehezen fog esni, ha csakugyan élénkebb részt találok venni a közéletben, de egy-egy ilyen percben³ látom, hogy nem tudnék otthon ülni és a politikai küzdelmek békés szemlélője lenni mindaddig, míg az életben meg nem győződöm arról, hogy az én szereplésem nem bírhat azokra nagyobb befolyással. Ha pár évi politikai munka erről találna meggyőzni, könnyű szívvel fordítok hátat a politikának.⁴

Ugyancsak az élethez, az ősei nyomába léphetéshez készülés az egyháza problémáival való foglalkozás is:

A calvinismus s főleg a magyar calvinismus helyzete, sorsa nagyon érdekel engem, miután ahhoz (ha nem is a helvetica confessio minden dogmájához) gondolkodás után, meggyőződésből ragaszkodom, misz-sziójában, jövőjében hiszek, dacára a nálunk is szépen virulásnak indult szenteskedő, hypokrita kálomista jezsuitáknak. A XIX. században ezek a vallás ellenségei, ezek idegenítik el attól éppen a művelt elemet.⁵

Szomorúan látja azonban, hogy az országos pártpolitikát be akarják hurcolni az egyházba s ez ellen „egész passióval” segítene támadni.⁶

*

Tisza István rendkívüli érettségét, egyszersmind lelki tisztaságát s érzelmeinek majdnem hihetetlenül mélyen alapozott voltát semmi sem mutatja annyira, mint az a két levél, amelyet lelke bizalmasához, Tóth Istvánhoz későbbi házastársáról, Tisza Ilonáról ír, 1876 november 3-án és 29-én. A tizenötéves gyermekifjú olyan izzó szavakkal és olyan

¹ Tóth Istvánhoz, 1881 november 7.

² 1881 október 16.

³ A Verhovay szerepléséről van szó.

⁴ Géresihez Heidelbergből, 1880 február 3.

⁵ Géresihez Heidelbergből, 1880 január 8.

⁶ Erről több későbbi levelében is szól (pl. 1885 nov. 6.).

mennyei tisztaságban festi unokatestvére iránti szerelmét, hogy ezeket a leveleket, mint lelkének legszebb megnyilvánulásait nem tudom itt mellőzni, bár jól ismerem ama gondolkodásmódját, melyszerint a legbensőbb érzelmeket nem való világ elé vinni. Talán még sem vétek a nagy lélek ellen, ha ezen teljes fényességét bemutató legszebb sugarait nem rejtem el az ő megismerésére vágyakozók elől.

A levelek írását a két ifjú közt Geszten folyt bizalmas beszélgetés előzte meg. Tóth István kérdést tett az Ilona iránti érzelmei felől s Tisza kitérő választ adott. Hogy barátja félre ne értse – s tán azért is, mert szükségét érezte, hogy legbensőbb gondolatait valaki előtt mégis kitarja, levélben tér vissza a kérdésre s így ír:

Meg vagyok róla győződve, hogy neki nincs arról fogalma sem, hogy iránta érzett vonzalmam több a közeli rokon és régi barát szereteténél. A mi ismeretségünk különben legelső éveimből ered; én, mióta eszemet bírom, bírtam szeretetét s éreztem az ő reám való hatásának jó következményeit; azon kép, melyet a koronkenti benyomások bennem felőle hagytak, ment minden árnyéktól, minden kellemetlentől s azon percek, melyeket körében tölthetek, életemnek legboldogabb perceihez tartoznak. Mint gondolhatod, köztünk közeli barátság fejlődhetett ki, anélkül, hogy ebben bármi feltűnő lett volna s már többször volt alkalmam tapasztalni azon hatást, melyet egy tiszta, művelt és gondolkozó női lélek az emberre gyakorolhat; áldhatom a Gondviselést, hogy nekem lehetővé tette egy ilyen lélek barátságának elnyerését. Az, hogy évek során át mi fog történni, a jövő titka, de nekem mindig lesz elég energiám arra, hogy semmi olyan meggondolatlanságot ne kövessék el, miből reánézve bármi kellemetlenség támadhatna.¹

Tóth István – mint már előbb a geszti titkos baráti beszélgetés alkalmával – e levélből sem fogta fel teljesen azt a szokatlan, magasrendű érzelmet, amellyel tizenöt éves serdülő ifjú barátja a már szépsége teljességében pompázó, hódító külsejű nagy leány irányában viseltetett. Ő, mint négy évvel öregebb, már abban a korban volt, amikor a fiúk legnagyobb részének szeme mohón fut végig minden női termeten s különben is a gondolkodásmódjában mindig volt – az Arany János szavával élve – valami „vaskos reális”. Természetes, hogy nem tudja átérteni ezen, számára idegen, légies érzelmet. Tisza tehát újra magyarázza neki azt, amiről egyébként Tóth Istvánon kívül „egy sajátságos véletlen folytán” még egyetlen élő lény tud, más senki sem. Mégpedig súlyt helyez arra, hogy félre ne értessék s csak pár nappal később, az írandók átgondolása után felel a Tóth levelére:

Mindenekelőtt vedd figyelembe, hogy mi közel rokonok vagyunk, akik sokat voltunk együtt, amióta csak a világon vagyok s fokonként tettünk mindjobb ismerőssé, barátokká, amint nőttünk, jobban mondva nőttem ki a gyermekorból. Gyakori találkozásaink mellett már hat-hét év óta sűrű és élénk korrespondenciában vagyunk egymással és így köztünk igen szoros őszinte baráti viszony támadt, mely miatt

¹ 1876 november 3.

már évek óta sok minden tréfának, bolondozásnak voltunk a többi rokonok részéről kitéve. Az én vonzalmam iránta észrevétlenül nőtt tovább a baráti szeretet határain túl is, úgyhogy az (hogy szavaidat használjam) legújabb időben „a legtisztább, minden utógondolattól ment szerelemmé” változott, de anélkül, hogy változást hozott volna létre a köztünk meglévő viszonyban. Mi most is, mint azelőtt, szoros érütközésben vagyunk egymással, őszintén közlünk egymással mindent, mi akármelyikünk életében felmerül s nem titkoljuk, hogy egymást kölcsönösen – ezt hál Istennek bizonyosan állíthatom – szeretjük, úgy, amint közel rokonok s bizalmas barátok egymást szerethetik, de ezentúl kettőnk közt semmi összeköttetés nincsen. Ő bizonyosan nem gondol arra, hogy 16 éves cousinja szerelmes belé, én pedig sokkal jobban szeretem őt, semhogy egy ily anomal dolgot általa észrevétessek s ennek minden kellemetlenségében őt is részlettessem. Természetesen nem azt értem, mintha azt hinném, hogy ő mingyárt hasonlóan szerelmes lesz belém... hanem ő, mint barátját, minden bizonnyal eléggé szeret engem arra, hogy neki az én sok irányban szomorú helyzetem fájdalmas legyen.

Hogy élére állítsam a dolgot, abban igazad van, hogy én szerelmes vagyok, ezt nem is tagadtam levelemben, de a viszony Ilona közt s köztem egyáltalában nem szerelmi, hanem csak baráti, úgy amint utolsó levelemben állítottam...

Mielőtt még egy pár félreértésedet helyreigazítanám, mondok pár szót saját magam helyzetének bírálataként. Azt én teljesen belátom, hogy ezen egész dolog igen fonák és ferde valami s helyzetemet gúnyolódó természetű emberek nagyon tragikomikusnak is tarthatják, azonban ezzel szemben van egy körülmény, mi, azt merem állítani, megfosztja szerelmem – megtartom ezt a szót, mint legrövidebbet – azon nevenséges jellegtől, mellyel a legtöbb korombeli egyén szerelmeskedése bír s ez az, hogy az én érzelmeim indító oka az Ilona lelkének, jellemének alapos ismerete s nem felületes, indokkal igazában nem bíró s így a pillanatnyi befolyásokkal enyésző érzés ez, de oly vonzalom, melyet hosszas, lehetőén tárgyilagos gondolkozás is elfogad, sőt megerősít s mely nem teszi előttem láthatatlanná azt, hogy mostani helyzetemben nekem ily irányban tervezgetni, reményleni képtelensége hogy kötelességem érzelmeimet magamba fojtani azon nem remélt percig, míg körülményeim ily irányban kedvezőbbekké nem lesznek. Azon keserű perceket pedig, melyek a fentebb elmondottak természetes következményei, el fogom tűrni lehetőleg nyugodtan, ellenök nem keresve óvszert azok természetellenes, erőszakolt elfojtásában, hanem inkább kötelességem teljesítése által szerevve meg a kellő nyugodtságot. - Sajnálom, hogy nincs időm, hogy veled Ilona jellemét, e csöndes, mindenekelőtt gyöngéd, nőies lelket, mely azonban jóságát meggondoltsággal s egy vele egykorú s helyzetű személynél ritka határozottsággal egyesíti, legalább főbb vonásaiban megismertethessem..

Nyolc és félév tölt el e levél írása után addig, míg az egymást határtalanul szerető pár házasságra lépett. Az állhatatos kitartásban nem tudom, melyiket kell inkább bámulni, az ifjút-e, ki gyermekkora ábrándképéhez tántoríthatatlanul hű marad, vagy a leányt, ki megérti a rendkívüli lélek e rendkívüli lángolását is és vár meg nem ingó bizalommal, hogy magának mondhassa a reá nézve egyetlen, a már gyermekorban is férfi ideált.

Tisza István még sok dolgot fog adni nemcsak a tudósoknak, hanem a költőknek is. Odát és elégiát, drámát és eposzt

írhatnak róla eleget. De költő számára gyönyörűbb tárgy, mint Ilonával kölcsönös, halhatatlan szerelme talán még az ő egészében költők képzeletét foglalkoztatható életében sem lehet.

*

Az ifjúkori levelekből nemcsak az ifjú Tisza Istvánt lehet íme megismerni, hanem az egész Tisza Istvánt. Ő valóban „semper idem” volt. Már kora ifjúságában az értelem dominál minden vonatkozásban erős egyéniségében. Értelme mutatja neki az utat a politikában, hogy nem törődve a népszerűséggel, sőt a maga egyéni érzéseivel sem, azt helyeselje, ami a nemzet javára hasznosnak ígérkezik; értelme szabja meg számára a kötelességet, hogy a köz számára dolgozzék, míg csak ennek hiábavalóságáról meg nem győződik; értelme állít határt vallásos hitének is és „gondolkodás után” fogadja el ragaszkodással ősei hitét; értelmével bírálja még azt az érzést is, amelyhez legkevesebb köze van az értelemnek: a szív szerelmét, s az értelem világánál boncolgatja, hogy mennyiben helytálló, milyen magatartásra kötelező ez a forró érzelem.

Nekem azelőtt a jellem szilárdsága imponált legjobban Tisza Istvánban. Ezekből a levelekből értettem meg, hogy valójában az értelem gigásza ő s olyankor is, amikor mi jelleme szépségét csodáltuk, őt aligha az esztetika arisztokratikus szempontjai, vagy legalább nem csak azok vezették, hanem a belátás: megértése olyan a köz érdekében jelentős szempontoknak, amelyek előttünk eltakarva maradtak. Erkölcsi nagyságának bázisa is az értelem rendkívülisége: tisztán meglát minden leheletnyi foltot, amelyet másnak a szeme nem vesz észre.

De még mást is megvilágítanak s ezért tán legbecsesebbek az ifjúkori levelek.

Tisza István nem tartozott a népszerű egyéniségek közé. Bámulója, nagyságának elismerője, politikai eszméit feltétlenül követő híve volt elég, van sok és lesz még több. Ám szeretni csak azok szerették igazán, akik közelről ismerték. Ezeknek a száma pedig folyvást kevesebb lesz s idővel teljesen elapad. Államférfiúi kiválóságát, elméjének rendkívüliségét, jellemének csodás szilárdságát, hazaszeretetének példaadó voltát megtanítják a késő utókornak tettei. De szeretni őt a papirosok közül ezek a levelek tanítják meg. Ezek a levelek beszélnek szívének jóságáról, csodálatos gyöngédségéről, derült kedélyéről, baráti szeretetének mélységéről.

Aki elolvassa például azokat a szeretetteljes résztvevő leveleket, amelyeket Tóth István atyja, vagy testvére halálakor írt; aki meglátja azt a gyöngéd szemrehányást, mellyel barátját azért illeti, hogy ennek, pusztán az ő útján ismert édesanyja egészségi állapotáról nem küldött tudósítást; akinek

figyelmét nem kerüli el, mily szeretettel kéri barátját, hogy a vizsgára készüléskor levélírással ne zavarja magát; hogy a mindkettőjüktől óhajtott együttutazás kedvéért ne rövidítse meg a szülei körében tartózkodhatást; aki megcsodálja, hogy a geniális férfi legszárnyalóbb gondolatai mellett romlatlan kis gyermek tiszta kedélye és naiv jósága árad ki a sorok közül: azzal e levelek minden magyarázatnál, minden politikai igazság feltárásánál jobban meg fogják érteni, hogy Tisza Istvánt miért szerették a hívei még annál is jobban, mint ahogy az ellenségei gyűlölték.

A gyűlöletet semmivé cáfolja az igazság. De a szeretet fenntartásához az igazság magában nem elég.